

Marta Studenna-Skrukwa
Uniwersytet im. Adam Mickiewicza w Poznaniu

Radziecka, ale nie rosyjska — Petra Szełesta wizja Ukrainy

Ukraińska SRR w okresie rządów I sekretarza Petra Szełesta (1963–1972)

Przez cały okres istnienia Związku Radzieckiego Ukraina pozostawała jego najważniejszą składową. Samo powstanie ZSRR w etnofederacyjnym kształcie, który legitymizował przynajmniej nominalną odrębność poszczególnych republik od moskiewskiego centrum, było rezultatem niepisanego kompromisu, który w toku wojny domowej 1918–1920 rosyjscy bolszewicy zawarli z lewicowym skrzydłem ukraińskich nacjonalistów.¹ Znaczenie, jakie Moskwa przypisywała utrzymaniu Ukrainy w zależności miało, głębokie polityczno-gospodarcze oraz kulturowo-tożsamościowe implikacje i pozostało aktualne także po rozpadzie ZSRR. Wszelkie podejmowane przez Ukrainę po 1991 roku próby wyjścia z postradzieckiej wspólnoty cywilizacyjnej napotykały opór ze strony Kremla. Pakiet wykorzystywanych ku temu narzędzi obejmował szeroko pojęte działania dezinformacyjne, presję gospodarczą, infiltrację armii i służb specjalnych, aneksję części terytorium, wojnę hybrydową na części terytorium i wreszcie pełnoskalową agresję. Konieczność pozostania Ukrainy w „Russkim Mirze” jest w jego obrębie oficjalnie uzasadniana zarówno w „zracjonalizowanym” dyskursie o bezpieczeństwie Federacji Rosyjskiej, eklektyzmie ideowym w duchu duginowskiego neoimperializmu, jak i poprzez odwoływanie się do kategorii wyznaczających horyzont jakości ludzkiej egzystencji.²

¹ F. Hirsch, *Empires of Nations. Ethnographic Knowledge and the Making of The Soviet Union*, Ithaca 2005, s. 150.

² Przykładem tego ostatniego typu wypowiedzi może być przemówienie Aleksandra Łukaszenki wygłoszone na ceremonii powołania Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej w maju

Ukraińska SRR była drugą pod względem liczby ludności republiką radecką.³ Jej granice ukształtowały się wskutek II wojny światowej, w wyniku przyłączenia tzw. Ukrainy Zachodniej, Rusi Podkarpackiej, Północnej Bukowiny i fragmentu Besarabii. Wcześniej, w 1940 roku, część przedwojennej Mołdawskiej Autonomicznej Republiki Radzieckiej została wyłączona z terytorium Ukrainy na rzecz nowo utworzonej Mołdawskiej republiki związkowej, natomiast pozostałą część z miastem Bałta włączono do obwodu odeskiego. W 1951 roku nastąpiła jeszcze niewielka korekta granicy pomiędzy USRR a Polską i wreszcie w 1954 roku do Ukrainy włączono obwód krymski. Granice te pokrywały się z postulatami ukraińskiego ruchu narodowego z l. 1917-1920 i z wyjątkiem Krymu wyznaczały ukraińskie terytorium etniczno-językowe. Zostało ono poddane skutecznej, zideologizowanej unifikacji kulturowej, do której najszerzej przyczyniły się likwidacja niezależnych ukraińskich struktur politycznych, gospodarczych, kulturalnych i religijnych oraz przymusowe przesiedlenia ludności.

Do końca lat 50. utrwalił się wewnętrzny podział administracyjny USRR: dzieliła się ona na 25 obwodów i 2 miasta wydzielone — Kijów i Sewastopol, które do 1978 roku posiadały odrębność gospodarczą, a wraz z uchwaleniem nowej konstytucji także administracyjno-prawną. Na początku rządów Petra Szełesta na stanowisku I sekretarza Komunistycznej Partii Ukrainy zmienił się podział ekonomiczno-terytorialny republiki: w 1965 roku zlikwidowano Rady Gospodarki Narodowej — terytorialne jednostki gospodarcze, które uprzednio, w wyniku chruszczowowskiej reformy zastąpiły model zarządzania oparty na strukturze ministerstw branżowych. Do końca ZSRR przetrwał natomiast ustanowiony w 1963 roku podział na regiony gospodarcze. Ukraińską SRR podzielono na 3 takie regiony: Południowo-Zachodni, Południowy i Doniecko-Naddnieprzański.

Gospodarcze znaczenie Ukraińskiej SRR w skali ogólnozwiązkowej było bardzo duże, choć procesy industrializacyjne zachodziły w republice nierów-

2014 roku. Prezydent Białorusi odniósł się wówczas do Ukrainy, która w okresie prezydentur Leonida Kuczmy uczestniczyła w projektach reintegrujących przestrzeń postradziecką pod egidą Rosji. „Proces powstawania Unii Celnej, Wspólnej Przestrzeni Gospodarczej czy wreszcie Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej był wyjątkowo długi i bardzo trudny. Kogoś na tej drodze traciliśmy — mam na myśli Ukrainę z czasów Kuczmy, która także zaczynała z nami tę trudną pracę — niestety okazało się to bardzo dużym obciążeniem dla Ukrainy. Ale, jestem przekonany, że prędzej czy później władze Ukrainy zrozumieją, gdzie leży jej s z c z ę ś c i e [rozstrzelenie — M.S.-S.]. (Ceremonia podpisania traktatu założycielskiego Euroazjatyckiej Unii Gospodarczej w Astanie, 29.05.2014, Wikimedia.org, www.commons.wikimedia.org/wiki/File:The_signing_ceremony_of_the_Treaty_on_the_Eurasian_Economic_Union.webm, [20.09.2022]).

³ Według spisu powszechnego z 1970 roku w USRR mieszkało 47 126, 517 osób. (M.C. Дністрянський, *Етнополітична географія України*, Львів 2006, s. 182).

nomiernie. Podczas gdy Zachód i Centrum Ukrainy pozostawały regionami rolniczymi, napływ inwestycji dotyczył przede wszystkim Wschodu i Południa i koncentrował się na przemyśle wydobywczym i ciężkim. Zwiększenie środków finansowych na rozwój gospodarczy Zachodu i Centrum nastąpiło dopiero w połowie lat 60.⁴ Współcześnie autorzy ukraińscy mocno akcentują rolę bazy surowcowej, jaką Ukraina wypełniała w ramach Związku.⁵ Jednak nie zmienia to faktu, że w miastach takich jak Charków, Dniepropietrowsk (dzisiejszy Dniepr) czy Mikołajów zlokalizowane były strategiczne zakłady przemysłu maszynowego, w tym zbrojeniowego. W efekcie na początku lat 80. z terytorium USRR pozyskiwano ponad połowę ogólnozwiązkowego wydobycia rudy żelaza, produkowano ponad 1/3 żeliwa, stali i wyrobów walcowanych, ponad 1/4 węgla. Ponadto Ukraina była głównym producentem maszyn górniczych, wagonów, turbin, traktorów oraz wyrobów chemicznych.⁶ Niezwykle sprzyjające warunki przyrodnicze odpowiadały za drugą „specjalizację pracy” Ukraińskiej SRR, tj. rolnictwo. Z Ukrainy pochodziło 60% ogólnozwiązkowego cukru, 44% słonecznika, 36% owoców, 30% warzyw i 23% mięsa.⁷ Wreszcie Ukraina była pierwszoplanowym radzieckim producentem zbóż.⁸

⁴ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, przekł. K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 288–289.

⁵ Taki przekaz starają się upowszechnić m.in. autorzy ukraińskich podręczników do nauki historii w szkole średniej, które zostały wydane i dopuszczone do użytku z uwzględnieniem zmian programowych wdrożonych po Rewolucji Godności. Zob. np.: М. Мудрий, О. Аркуша, *Історія: Україна і світ: (інтегр. курс, рівень стандарту): підруч. для 11 го кл. закл. заг. серед. освіти*, Київ 2019, s. 137.

⁶ В. К. Баран, В. М. Даниленко, *Україна в умовах системної кризи (1946–1980-і рр.)*, Київ 1999, s. 167.

⁷ *Ibidem*, 176.

⁸ W roku, w którym Petro Szelest objął stanowisko I sekretarza KPU (1963), Związek Radziecki po raz pierwszy w historii zaczął importować zboże z zagranicy. Było to pokłosiem eksperymentów agrarnych okresu chruszczowowskiego, a przede wszystkim ograniczenia areału zasiewu pszenicy na rzecz upraw kukurydzy. Ostateczną przyczyną, która zmusiła radzieckie kierownictwo do zakupu zboża poza granicami ZSRR, była poważna susza z 1963 roku, kiedy po raz pierwszy od bezpośredniego powojnia pojawiły się realne problemy z zaopatrzeniem ludności w chleb. Wydaje się, że ówczesna panika społeczna na tle zagrożenia bezpieczeństwa żywnościowego w ZSRR powinna być rozpatrywana jako jeden z niewralgicznych aspektów usunięcia Chruszczowa ze stanowiska. Problemy na wewnątrzradzieckim rynku zboża oznaczały ogromny nacisk na Ukrainę i jej władze republikańskie. Potwierdzają to liczne fragmenty dziennika Petra Szelesta z 1963, np. „Niedziela, 4 sierpnia. W pracy zajmuję się sprawą skupu zboża. Państwu trzeba dać chociaż 700 milionów pudów ziarna. Można dać i więcej, ale to ostatecznie „zredukuje” rezerwy — nie będzie z czego dawać kołchoźnikom, ograniczy hodowlę. Nie mamy prawa tego zrobić, ale „cisną” bardzo”. (П. Шелест, „Справжній суд історії ще попереду”. Спогади. Щоденник. Документи. Матеріали, за ред. Ю. Шаповала, Київ 2004, s. 157).

W dziedzinie kultury rządu Szełesta była okresem ścierania się przeciwstawnych tendencji. Z jednej strony Ukraina ponosiła skutki kolejnej fali rusyfikacji, która wynikała z założeń chruszczowowskiej reformy edukacyjnej. W 1959 roku Rada Najwyższa USRR przyjęła ustawę o oświacie, która definiowała nauczanie języka ukraińskiego w rosyjskojęzycznych szkołach na terenie republiki jako fakultatywne. Przeważające liczebnie ukraińskojęzyczne placówki były głównie niewielkimi szkołami wiejskimi, a ich rosyjskojęzyczne odpowiedniki dużymi instytucjami miejskimi cieszącymi się sporym oddolnym zainteresowaniem jako lepiej przygotowujące do dalszego specjalistycznego kształcenia na poziomie zawodowym i akademickim. W rezultacie w połowie lat 60. w dużych miastach południa i wschodu Ukrainy pozostawiono literalnie po kilka ukraińskojęzycznych szkół, a dotyczące ich statystyki nie były podawane do wiadomości publicznej.⁹ Podjęte w połowie lat 60. próby likwidacji skutków tej reformy zostały skutecznie zablokowane przez moskiewskie centrum.

Z drugiej strony odwilż uwolniła ukraińską kulturę ze sztywnych ram socrealizmu i częściowo umożliwiła ukraińskim artystom i inteligencji podążanie w kierunku ekspresji narodowej tożsamości. Zwiększyła się obecność języka ukraińskiego w republikańskiej przestrzeni publicznej i kulturalnej. Do głosu doszło pokolenie, które osiągało intelektualną dojrzałość i wrażliwość artystyczną w warunkach najpoważniejszej rewizji ideologicznej radzieckiego systemu. Mianem *szistdesiatnyków* określa się nieformalny i stosunkowo eklektyczny ruch, którego działalność ogniskowała się wokół ożywienia i ochrony rodzimego dorobku kulturalnego. Lina Kostenko, Wasyl Symonenko, Iwan Dracz, Wiaczesław Czornowił, Mykoła Winhranowskiy, Ałła Horska, Iwan Switłychnyj, Opanas Załywacha i wielu innych wybitnych przedstawicieli inteligencji twórczej przyczyniło się w tym czasie do rozwoju ukraińskiej kultury. Część z nich angażowała się w późniejszy ruch dysydentów i doświadczyła represji.

Charakterystykę rządów każdego republikańskiego przywódcy radzieckiego można przeprowadzić poprzez porównanie go z innymi, współczesnymi

⁹ С. Кульчицький, *Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі*, книга 3, Київ 2013, s. 203-205. Można przypuszczać, że istniał pewien związek pomiędzy chruszczowowskimi reformami edukacji i gospodarki. Utworzenie lokalnych Rad Gospodarki Narodowej w 1957 roku wiązało się z przeniesieniem tysięcy urzędników ministerialnych, rezydujących dotąd w Moskwie na prowincję. Rok później Chruszczow zainicjował ogólnozwiązkową reformę edukacji gwarantującą m.in. nauczanie języka rosyjskiego poza RFSRR. I choć nie udało się wprowadzić tej propozycji w życie z poziomu ogólnozwiązkowego, to — jak pokazują rozwiązania przyjęte w USRR rok później — przynajmniej w Ukrainie cel został osiągnięty, tyle że z poziomu republikańskiego. Możliwe, że intencją Chruszczowa było wykonanie jakiegoś gestu w kierunku rzesz niezadowolonych biurokratów, których decentralizacja radzieckiej gospodarki pozbawiła lukratywnych stanowisk i wygodnego życia w stolicy ZSRR.

mu przywódcami. Pozytywnym punktem odniesienia mogłaby być postawa Johanna Kabin, I sekretarza Komunistycznej Partii Estonii w l. 1950-1978 i przewodniczącego Rady Najwyższej Estońskiej SRR, który prowadził wieloletnią, chroniącą interesy Tallina politykę „lawirowania pomiędzy uległością wobec Moskwy i utrzymaniem »odrębności« radzieckiej Estonii”.¹⁰ Natomiast negatywnym przykładem — sposoby sprawowania władzy realizowane przez przywódców KP(b)U Łazara Kaganowicza (1925–1928, 1947) i Stanisława Kosiora (1928–1934), którzy urzeczywistniali zbrodniczą, stalinowską politykę budowy totalitaryzmu, całkowicie ignorując dobrostan zarządzanej przez nich republiki. Pytanie, jakie stawiam przed sobą w dalszej części tego artykułu, ogniskuje się wokół miejsca, jakie na osi postaw przywódców radzieckich zająłby Petro Szelest oraz miejsca, jakie Ukraina zajmowała w sygnowanej jego nazwiskiem wizji radzieckiego państwa.

Petro Szelest — radziecki polityk Ukrainy czy na Ukrainie?

Pierwsze naukowe opracowania, w których podjęto próbę rozstrzygnięcia czy Petro Szelest był — jak określił to Serhij Yekelchik — „narodowym komunistą” czy „ukraińskim autonomistą” — zostały opublikowane na Zachodzie jeszcze przed upadkiem Związku Radzieckiego.¹¹ Ukraińscy autorzy zaczęli interesować się Szelestem po 1991 roku, a także w okolicy stulecia od daty jego narodzin, które przypadało w 2008 r.¹² Polskiemu czytelnikowi, poza fragmentami w ogólnych opracowaniach dotyczących historii Ukrainy, postać ta została przybliżona jedynie w artykule dotyczącym roli, jaką I sekretarz KPU odegrał w kryzysie radziecko-czechosłowackim w 1968 roku.¹³

¹⁰ J. Lewandowski, *Estonia*, Warszawa 2001, s. 190. Zob. też: L. Bennich-Björkman, *Pragmatic political practice. The Estonian Communist Party, the Intelligentsia, and Moscow*, [in:] *Moscow and the Non-Russian Republics in the Soviet Union. Nomenklatura, Intelligentsia, and Centre-Periphery Relations*, ed. by L. Bennich-Björkman and S. Grybkauskas, London — New York 2022, s. 216-217.

¹¹ S. Yekelchik, *Ukraina. Narodziny nowoczesnego narodu*, przekł. J. Gilewicz, Kraków 2009, s. 229.

¹² Szczegółowy wykaz literatury poświęconej postaci Petra Szelesta zob. Ю. І. Шаповал, *Петро Шелест у контексті політичної історії України ХХ століття*, „Український історичний журнал”, 2008, nr 3, s. 135, 147.

¹³ J. Jarosz, *Spółczesność ukraińska i I sekretarz KC Komunistycznej Partii Ukrainy Petro Szelest w czasie kryzysu sowiecko-czechosłowackiego w 1968 r.*, „Textus et Studia”, 2021, nr 1 (25), s. 205-228; W Polsce dostępny jest także popularny rys biograficzny Szelesta opublikowany na łamach „Gazety Wyborczej”. Również i tam osią rozważań pozostaje postawa I sekretarza PKU w kontekście interwencji w Czechosłowacji. Zob. M. Czech, *Ukrainę lubił, za ojczyznę miał Moskwę*, „Gazeta Wyborcza”, 20.05.2009.

Petro Juchymowycz Szełest urodził się 1 lutego 1908 r. we wsi Andrijiwka w ówczesnej guberni charkowskiej. W 1913 r. jako sześciolatek rozpoczął edukację w czteroletniej szkole ziemskiej, którą finalizował w atmosferze rewolucyjnej:

Szkolę kończyłem już bez popa — w każdym razie nie było go na egzaminach, bez portretów cara i carskiej rodziny.¹⁴

W wieku dwunastu lat pracował w charakterze parobka u zamożnego gospodarza. Kilka lat później trafił do niego ponownie, gdy jako młody komсомолец spisywał majątki w procesie przygotowań do kolektywizacji. Był też listonoszem i pracownikiem kolei. Do Komsomołu wstępował w tajemnicy przed rodzicami. Jak zanotował we wspomnieniach, matka nazywała komсомольców „bisurmanami, bezbożnikami, darmozjadami i nygusami”, oburzała się, że grają w piłkę „bez spodni”, a przed wstąpieniem do organizacji groziła mu wyrzuceniem z domu.¹⁵ Był słuchaczem dwóch szkół partyjnych: rocznej szkoły partyjnej w Iziumie i trzyletniej w Charkowie. W 1930 roku, po półrocznym przygotowaniu w ramach *rabfaku*, został studentem Charkowskiego Instytutu Gospodarki Ludowej, wkrótce przemianowanego na Charkowski Instytut Inżynieryjno-Ekonomiczny.

Zaraz po studiach pracował w Mariupolskim Zakładzie Metalurgicznym im. Ilicza, a także kontynuował naukę w tamtejszym instytucie metalurgicznym. Po odbyciu służby wojskowej w latach 1936–1937 pracował na kierowniczych posadach w charkowskiej fabryce maszyn rolniczych „Sierp i Młot”. Niemal połowa wolumenu produkcyjnego tej fabryki obejmowała tzw. część niejawną, tj. produkcję m.in. pocisków artyleryjskich, kadłubów samolotowych i sprzętu do transportu rannych. Następnie pracował w Fabryce nr 75 (filii Charkowskiej Fabryki Budowy Parowozów, która zajmowała się także produkcją czołgów). Doświadczenie pracy w tych miejscach predestynowało go do stanowiska sekretarza ds. przemysłu obronnego w Charkowskim Komitecie Miejskim partii, które objął w 1940 roku. I choć na kartach swoich wspomnień nie przemilczał terroru lat 30., to zapiski z tego okresu dość wyraźnie potwierdzają, że podobnie jak wielu późniejszych radzieckich polityków wysokiego szczebla był Szełest beneficjentem kanałów mobilności społecznej, jakie stworzyła czystka stalinowska i w konsekwencji podmiotem tzw. stalinowskiej wielkiej umowy.¹⁶ W wieku 29 lat (sic!) zanotował:

¹⁴ П. Шелест, „Справжній суд історії ще попереду”..., s. 33.

¹⁵ *Ibidem*, s. 45.

¹⁶ Stalinowska wielka umowa (ang. Stalin's big deal) — to pojęcie zaproponowała Vera Dunham, tłumaczka i krytyczka literatury rosyjskiej, od połowy lat 40. związana z Uniwersytetem Stanowym Wayne w Detroit i kilkoma innymi uczelniami amerykańskimi. W 1976 roku wydała przełomowe studium radzieckiej literatury popularnej pt. *In Stalin's Times. Middleclass*

Jakkolwiek trudne nie były to czasy, kwestie żywnościowe miały się bardzo dobrze, a i realna wypłata była na właściwym poziomie.

Wreszcie dostałem trzypokojowe, dobrze urządzone mieszkanie w centrum miasta, w budynku należącym do fabryki. Spełniło się moje wieloletnie marzenie — ja i moja rodzina posiadaliśmy własne mieszkanie.¹⁷

W czasie wojny, po ewakuacji za Ural kierował wydziałem ds. przemysłu obronnego Czelabińskiego Komitetu Obwodowego partii. W tym okresie przeżył osobistą tragedię: w czelabińskim szpitalu, po kilkuletniej chorobie zmarła jego sparaliżowana żona Ljubow Banna, matka dwójki jego małoletnich synów. Po wyzwoleniu został z powrotem skierowany do Charkowa, gdzie zajmował się odbudową przemysłu i infrastruktury krytycznej. Jeszcze przed końcem wojny oddelegowano go do Saratowa, gdzie przez kilka lat pracował w aparacie partyjnym przemysłu lotniczego.

Zanim przeszedł do działalności *stricte* politycznej, przez kilka lat obejmował dyrektorskie posady w zakładach lotniczych Leningradu i Kijowa. Wykonywał te prace z pasją — we wspomnieniach znajdują się liczne fragmenty, z których wynika, że zadania inżynierskie cenił bardzo wysoko. Odnosił przy tym sukcesy: w latach 1951-1952 kijowska Fabryka nr 473 wygrywała międzyzakładowe współzawodnictwo przedsiębiorstw lotniczych w skali całego ZSRR.¹⁸ W połowie lat 50. przeszedł do pracy w aparacie partyjnym, zajmował stanowisko sekretarza Komitetu Miejskiego w Kijowie, w 1956 roku został członkiem KC KPU, następnie w latach 1957–1962 szefował Kijowskiemu Komitetowi Obwodowemu, a w 1962 roku został sekretarzem KC KPU odpowiedzialnym za przemysł i budownictwo. Również w tamtym okresie otoczenie odbierało go bardziej jako specjalistę, niż biurokratę. Jak cytuje Jurij Szapował, Ołeksandr Ljaszko, późniejszy premier USRR, który na początku lat 60. pracował w Donbasie, wspominał wizytę Szelesta w następujących słowach:

Petro Juchymowycz sprawił na mnie wrażenie człowieka bardzo zainteresowanego produkcją a tylko trochę robotą partyjno-organizacyjną i polityczną.¹⁹

in Soviet Fiction (W czasach Stalina. Klasa średnia i wartości w radzieckiej prozie), w którym opisała „nieoficjalny” kompromis zawarty pomiędzy reżimem i radziecką „klasą średnią”, która w zamian za polityczną lojalność w czasach terroru i czystek otrzymała szereg przywilejów materialnych. Koncepcję tę rozwijali także Shelila Fitzpatrick i Jukka Gronow. Zob. V. Dunham, *In Stalin's Times. Middleclass in Soviet Fiction*, Cambridge 1979; S. Fitzpatrick, *Życie codzienne pod rządami Stalina. Rosja radziecka w latach trzydziestych XX wieku*, przekł. J. Gilewicz, Kraków 2012; J. Gronow, *Caviar with Champagne: Common Luxury and the Ideals of the Good Life in Stalin's Russia*, Oxford — New York 2003.

¹⁷ П. Шелест, „Справжній суд історії ще попереду”... , s. 71, 72.

¹⁸ Ю. І. Шаповал, *Петро Шелест у контексті...* , s. 136.

¹⁹ *Ibidem*.

I sekretarzem KC KPU wybrano go 2 lipca 1963 roku. Pod koniec tego roku został też kandydatem na członka Biura Politycznego (Prezydium) KC KPZR. Pełne członkostwo w tym ciele otrzymał w ekspresowym tempie — w listopadzie 1964 roku — natychmiast po przejęciu władzy przez Breżniewa. Był też wieloletnim posłem Rad Najwyższych USRR i ZSRR, a w l. 1966-1972 członkiem Prezydium RN ZSRR. Po odsunięciu ze stanowiska I sekretarza KC KPU w 1972 roku jeszcze przez rok utrzymał miejsce w Prezydium KC KPZR, w tym samym czasie pełnił też funkcję zastępy szefa Rady Ministrów ZSRR. Odsunięty od polityki przepracował jeszcze dziesięć lat w zakładach przy Dołgoprudeńskim Doświadczalno-Konstruktorskim Biurze Automatyki. Do końca życia mieszkał w Moskwie, a w 1996 roku zgodnie ze swoim życzeniem został pochowany na Cmentarzu Bajkowym w Kijowie.

Objęcie władzy I sekretarza KC KPU przez Petro Szełesta wpisywało się w uprawiany przez Chruszczowa schemat przesuwania przedstawicieli nomenklatury partyjnej po szczeblach kariery w zamian za wsparcie w rywalizacji wewnątrzpartyjnej. Dwaj poprzednicy Szełesta Ołeksij Kyryczenko i Mykoła Pidhornyj zostali awansowani na sekretarzy KC KPZR odpowiednio w 1957 i 1963 roku. Kyryczenko opowiedział się za Chruszczowem w jego walce z „grupą antypartyjną”, zaś Pidhornyj wspierał chruszczowowską politykę rolną. Kandydaturę Szełesta jako następcy Pidhornego w USRR wysunął także Chruszczow. Wszyscy, poza Anastasem Mikojanem i Michaiłem Susłowem, członkowie Prezydium KC KPZR z jesieni 1964 roku byli „klientami” Chruszczowa — tj. weszli do składu Prezydium już po ugruntowaniu się jego pozycji na szczycie władzy w 1957 roku. Mimo to wielu z nich aktywnie zaangażowało się spisek przeciwko swojemu patronowi i do tej grupy włączył się także Petro Szełest²⁰. Jako kandydat na członka Prezydium KC KPZR uczestniczył w posiedzeniu, które w październiku 1964 roku zadecydowało o usunięciu Chruszczowa z radzieckiej sceny politycznej. Jeden z zarzutów, jakie Szełest wysunął wówczas wobec Chruszczowa, dotyczył statusu podmiotów radzieckiej federacji:

Odpowiedzialność i prawa republik: odpowiedzialność jest, praw nie ma.²¹

Najważniejszym wydarzeniem w polityce zagranicznej, jakie znamionowało dekadę rządów Szełesta, była operacja wojsk Układu Warszawskiego w Czechosłowacji. Ocena postawy I sekretarza KC KPU jest tu raczej spójna: autorzy syntez historii Ukrainy w XX wieku skłonni są widzieć w nim gor-

²⁰ Patrz szerzej.: С. Кульчицький, *op. cit.*, s. 214-219. Poza Anastasem Mikojanem, Michaiłem Susłowem i samym Chruszczowem członkami Prezydium KC KPZR byli wówczas: Leonid Breżniew, Giennadij Woronow, Andriej Kirilenko, Froł Kozłow, Aleksiej Kosygin, Mykoła Pidhornyj, Dmitrij Polanskij i Nikołaj Szwarnik.

²¹ *Ibidem*, s. 217.

liwego zwolennika interwencji zbrojnej.²² Więcej komplikacji rodziła próba rozstrzygnięcia jaką rolę odegrał Szelest w polityce wewnętrznej USRR.

Oficjalnym powodem zwolnienia Szelesta ze stanowiska I sekretarza KC KPU wiosną 1972 roku było „przesunięcie” na posadę wicepremiera ZSRR. Nie wysunięto wobec niego żadnych oskarżeń o odejście od linii partii, choć taktyka awansowania na formalnie wyższe stanowiska była czytelna — Breżniew praktykował ją wobec osób, które przestawał popierać. Dopiero po roku, kiedy pozbawiono go także funkcji wicepremiera i usunięto ze składu Biura Politycznego, pojawiła się publiczna krytyka osoby Szelesta. W gazecie „Komunist Ukrainy” opublikowano artykuł *O poważnych niedociągnięciach i pomyłkach jednej książki* — swego rodzaju recenzję książki *Ukrajino nasza Radianska*, którą Szelest wydał jeszcze za czasów swego urzędowania.²³ Stawiane w duchu stalinowskiej krytyki zarzuty sprowadzały się do oskarżenia o nadmierne idealizowanie dorewolucyjnej przeszłości Ukrainy, a to pozwoliło części badaczy, także tym związanym z zagranicznymi ośrodkami, wysunąć daleko idące wnioski o wspieraniu przez Szelesta ukraińskiego nacjonalizmu zarówno na polityczno-gospodarczej, jak i społeczno-kulturowej platformie, włącznie z przypisywaniem mu świadomego działania na rzecz „drugiej ukrainizacji”.²⁴ Wokół Szelesta zaczęła nawet wyrastać legenda, że nosił wyszywanę.²⁵ Jednak w miarę poszerzania się dostępu do bazy źródłowej radzieckiego okresu historii Ukrainy historycy skonstruowali znacznie bardziej wielowymiarowy portret biograficzny I sekretarza KC KPU i pełniejszy obraz kulisów jego politycznego upadku.

Analizując rządy Petra Szelesta, warto zacząć od polityki kulturalnej KPU, która w tym okresie była stosunkowo liberalna, a on sam pochylał się

²² J. Hrycak, *op. cit.*, s. 289; S. Yekelchuk, *op. cit.*, s. 231; Ю. І. Шаповал, *Пемпо Шелест у контексті...*, s. 130; A. Chojnowski, *Ukraina*, Warszawa 1997, s. 186; T. A. Olszański, *Historia Ukrainy w XX w.*, Warszawa, bdw, s. 214. Z kolei Wołodymyr Dmytruk, ukraiński historyk, badacz reakcji społeczeństwa USRR na interwencję w Czechosłowacji uważa, że w tej szeroko rozpowszechnionej ocenie rola Szelesta w podjęciu decyzji o rozwiązaniu problemu czechosłowackiego na drodze zbrojnej jest przeceniana. Por. J. Jarosz, *op. cit.*, s. 220. Pod koniec lat 80. Szelest uznał decyzję o interwencji za błędną, krytykował też swój udział w obaleniu Chruszczowa. (Zob. *Человеку свойственно ошибаться*, „Комсомольская правда”, 19.10.1989).

²³ П. Шелест, *Україна наша Радянська*, Київ 1970. Zob. В. А. Савельєв, *Чи був П. Ю. Шелест виразником „українського автономізму?”*, „Український історичний журнал”, 1991, nr 4, s. 94-95.

²⁴ В. А. Савельєв, *op. cit.*, s. 94-96, 102. Zob. np.: J. Pelenski, *Shelest and His Period in Soviet Ukraine (1963-1972): A Revival of Controlled Ukrainian Autonomism*, [w:] *Ukraine in the Seventies*, ed. P. J. Potichnyj, Oakville 1975; L. Tillet, *Ukrainian Nationalism and the Fall of Shelest*, „Slavic Review”, 1975, vol. 34, nr 4, s. 752-768. В. Гришко, *Українська національна ситуація в СССР на тлі Горбачовської „перебудови”*, „Сучасність”, 1988, ч. 2; І. Земцов, *Андропов і неросійські нації — ставлення та політика*, „Сучасність”, 1988, ч. 3.

²⁵ Пор. *Інтерв'ю Віталія Шелеста*, [w:] П. Шелест, *„Справжній суд історії ще попереду”...*, s. 751.

nawet nad problemami socjalnymi niektórych twórców.²⁶ Mimo ściśle technicznego wykształcenia, wykazywał szczególną wrażliwość historyczną. Osobiście interesował się upamiętnieniem ukraińskich działaczy lewicowych i otoczeniem ich dorobku oficjalną opieką państwa: np. wnioskował o pośmiertną rehabilitację jednego z liderów Ukraińskiej Komunistycznej Partii (borotbistów) — Panasa Lubczyńki, interesował się sprowadzeniem do Ukrainy archiwum Wołodymyra Wynnyczenki. Podejmował próby skompletowania zasobów archiwalnych KC KPU, które były częściowo deponowane w Moskwie. Próbował lobbować przeciwko naciskom ze strony pracowników Instytutu Historii Partii przy KC KPZR, którzy ingerowali w treść drugiego wydania *Zarysu historii Komunistycznej Partii Ukrainy*.²⁷ Jeszcze jako szef Kijowskiego Komitetu Obwodowego KPU zainicjował opracowanie i wydanie 26-tomowej, popularno-naukowej encyklopedii *Historii miast i wsi Ukraińskiej SRR* (ukr. *Історія міст і сіл Української РСР*). To fundamentalne, angażujące setki autorów dzieło otworzyło nowy kierunek w ukraińskiej ojczystej historiografii i dostarczyło impulsów do prowadzenia w Ukrainie szczegółowych badań regionoznawczych. Zwłaszcza, że równoległe z wieloletnim procesem wydawniczym sprzyjało rozbudowie kompleksów muzealnych na terenie całej Ukrainy.²⁸ W 1971 roku Szelest przyjął wizytę Borysa Mozolewskiego — kierownika ekspedycji archeologicznej, która w okolicach Dniepropietrowska odnalazła scytyjski pektorał. I sekretarz KC KPU zadbał, aby mimo centralistycznej polityki gromadzenia najcenniejszych zbiorów z całego ZSRR w Moskwie, ten niezwykle cenny eksponat pozostał w Ukrainie.²⁹ Szelest emocjonował się badaniami historycznymi nad fenomenem kozactwa, do którego odczuwał personalny, rodzinny sentyment. Za jego rządów na terenie wyspy Chortyca ustanowiono Państwowy Historyczno-Kulturowy

²⁶ В. А. Савельев, *op. cit.*, s. 102. Głęboko symboliczny wymiar ma drobna zmiana, jaka w ciągu kilku pierwszych miesięcy po usunięciu Szelesta z funkcji I sekretarza zaszła w sposobie oznaczania dokumentów dostarczanych przez KGB USSR do KC KPU. Dokumenty oznaczone klauzulą „tajne” i „ściśle tajne” trafiały najpierw do oddziału ogólnego KC KPU. Opieczętoywano je i od ręki wpisywano numer ewidencyjny, datę, ilość arkuszy i ewentualnych załączników. Następnie trafiały do I sekretarza. W grudniu 1972 roku ukraińskojęzyczną pieczętkę zamieniono na jej rosyjski odpowiednik. (*Політичні протести й інкоадумство в Україні 1960–1990. Документи і матеріали*, упор. В. Даниленко, Київ 2013, s. 42).

²⁷ О. Бажан, *До питання про «українофільство» першого секретаря ЦК КПУ Петра Шелеста*, „Історія України: Маловідомі імена, події, факти”, вип. 37, Київ 2011, s. 216-220; Zob. też: *Лист до ЦК КПРС щодо реабілітації П. П. Любченка*, [w:] П. Шелест, „Справжній суд історії ще попереду”..., s. 449; *Лист до ЦК КПРС про повернення в Україну архівних матеріалів ЦК КПУ України*, [w:] *ibidem*, s. 473.

²⁸ О. Бажан, *op. cit.*, s. 216-217, 225.

²⁹ G. Skrukwa, *O czarnomorską Ukrainę. Procesy narodotwórcze w regionie nadczarnomorskim do 1921 roku w ukraińskiej perspektywie historycznej*, Poznań 2016, s. 62.

Rezerwat, w którego obrębie miał powstać park tematyczny i Muzeum Historii Kozactwa Zaporoskiego.³⁰ W pobliżu miejscowości Pyrohiw pod Kijowem założono Narodowe Muzeum Architektury Ludowej i Życia Codziennego Ukrainy. Ponadto Szelest podtrzymywał inicjatywy mające na celu upamiętnienie związanych z Ukrainą bohaterów II wojny światowej, w tym asa lotnictwa Iwana Kożeduba i uczestnika francuskiego ruchu oporu Wasyla Poryka.³¹ Wybiórczo, ale momentami spektakularnie wspierał rodzimą kinematografię.³² Ubiegał się o zwiększenie ilości wydawanych w Ukrainie periodyków, w tym o wznowienie wstrzymanych tytułów i ustanowienia anglojęzycznego dodatku do czasopisma „Ukrajina” kolportowanego poza granicami ZSRR.³³

Podkreślając zaangażowanie Szelesta w obszarze polityki historycznej, należy pamiętać, że generalnie w epoce Breżniewa nastąpił „zwrot ku przeszłości”. Rozbudowa dyskursu historycznego służyła jako swego rodzaju zamiennik chruszczowowskiej obietnicy zbudowania komunizmu w ciągu dwudziestu lat. Wobec oczywistego fiaska tej idei oficjalny przekaz Kremla dowartościowywał przeszłość jako źródło dumy radzieckiego obywatela i w tym sensie różne zabiegi w obszarze popularyzowania lokalnej historii zyskały centralną legitymizację. Niemniej za rządów Szelesta odbyły się dwie fale aresztowań politycznych: pierwsza w okresie od sierpnia do września 1965 roku i druga w okresie od stycznia do kwietnia 1972 r. Ich ofiarami padli przedstawiciele ukraińskiej inteligencji.³⁴ W 1964 roku na polecenie

³⁰ Zaraz po usunięciu Szelesta ze stanowiska, KC KPU z nowym I sekretarzem Wołodymyrem Szczerbickim na czele, zmienił ustalenia dotyczące budowy miejsc pamięci związanych z ukraińskim kozactwem. Zamiast Muzeum Historii Kozactwa Zaporoskiego miało powstać Muzeum Historii Miasta Zaporozża (jako filia Zaporoskiego Muzeum Krajoznawczego). Muzeum to powstało w 1983 roku, ale w 1988, już w okresie pierestrojki, przemianowano je zgodnie z pierwotnym planem na Muzeum Kozactwa Zaporoskiego. Zob. О. Гриценко, *Президенту і пам'ять. Політика пам'яті президентів України (1994–2014): підґрунтя, послання, реалізація, результати*, Київ 2017, s. 532–533.

³¹ *Ibidem*, s. 224. Zob. też: *Лист до ЦК КПРС про заслуги В. В. Порики в році Другої світової війни*, [w:] П. Шелест, „Справжній суд історії ще попереду”..., s. 428–429. Ciekawe, że zarówno w tytule, jak i treści tego dokumentu używane jest określenie „Druga wojna światowa”, a nie jak można byłoby się spodziewać pochodzące z oficjalnego ówczesnego dyskursu radzieckiego pojęcie — Wielka Wojna Ojczyźniana.

³² О. Бажан, *op. cit.*, s. 226–229. Np. w 1971 r. film Jurija Illenki „Biały ptak z czarnym znakiem” (ukr. *Білий птах з чорною ознакою*) z wątkiem bohatera żołnierza Ukraińskiej Powstańczej Armii otrzymał złoty medal na Moskiewskim Festiwalu Filmowym. Wcześniej film ten wzbudził obiekcje ukraińskich działaczy partyjnych, które Szelest za namową syna Witalija skutecznie zneutralizował.

³³ *Лист до ЦК КПРС про збільшення кількості періодичних видань в Україні*, [w:] П. Шелест, „Справжній суд історії ще попереду”..., s. 537–539.

³⁴ Patrz. szerzej: Г. Касьянов, *Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960–1980 років*, Київ 2005, s. 47–158.

władz partyjnych Kijowa rektor Uniwersytetu im. Tarasa Szewczenki zlecił zniszczenie słynnego witrażu stworzonego przez grupę artystów z Ałłą Horską na czele, który miał ozdobić hol kijowskiej uczelni. Upamiętniający 150. rocznicę narodzin patrona kijowskiej uczelni witraż przedstawiał wieszczka jedną ręką obejmującego kobietę (alegorię Ukrainy), w drugiej zaś trzymającego wzniesioną do góry księgę. Inskrypcja wokół witrażu (cytat z utworu Szewczenki) mówiła o emancypacyjnej sile słowa. Kilka lat później Horska została zamordowana w niewyjaśnionych okolicznościach, jej pogrzeb przekształcił się w antyreżimową manifestację, ale Szelest nie poświęcił tym wydarzeniom ani słowa w swoich zapiskach.³⁵ W 1967 roku miał miejsce głośny proces Wiaczesława Czornowoła, którego skazano na trzy lata łagrów. Przyczyną było opublikowanie poza granicami ZSRR zbioru dokumentalnego *Licho z rozumu*³⁶, który zawierał biografie, fragmenty utworów i listy z miejsc uwięzienia ukraińskich inteligentów — ofiar aresztów z l. 1965-1966. Wobec najgłośniejszych tekstów tamtego czasu: książki Iwana Dziuby „Internacjonalizm czy rusyfikacja?” i powieści Ołesia Honczara *Sobór* I sekretarz KC KPU zachował zdystansowaną i niejednoznaczną postawę.³⁷ Paradoksalnie też Szelest którego ukrajinofilstwo było produktem chruszczowowskiej odwilży, nigdy nie odrzucił kultu Stalina. Po śmierci dyktatora zanotował w dzienniku emocjonalny wpis pełen stwierdzeń typu: „Autorytet a nie kult, jak to nazwali później [...] Smutno, strasznie było uświadomić sobie, że Stalina może nie być razem z nami — narodem, partią ”.³⁸ Włoski historyk Simone Bellezza zauważył, że taki wariant patriotyzmu był nie do pogodzenia ze światopoglądem szistdesiatnyków.³⁹

W zakresie polityki gospodarczej Petro Szelest był zdecydowanym krytykiem centralizmu. Bogaty materiał archiwalny świadczy o podejmowanych przez niego zabiegach mających na celu zabezpieczenie interesów ekonomicznych republiki. W licznych pismach kierowanych do KC KPZR Szelest podkreślał brak równowagi pomiędzy wkładem Ukraińskiej SRR w gospodarkę ogólnozwiązkową a przypadającymi jej w udziale nakładami z centra-

³⁵ Ю. Шаповал, *Партійний „націоналіст”. Парадокси Петра Шелеста*, Львів — Київ 2020, s. 147-148.

³⁶ *Licho z rozumu (Portrety двадцяти „злочинців”*. Збірник матеріалів уклад Вячеслав Чорновіл, Париж 1968.

³⁷ *Интерв’ю Віталія Шелеста*, s. 748-749.

³⁸ П. Шелест, „Справжній суд історії ще попереду”..., s. 104.

³⁹ С. А. Беллецца, *Обмануті сподівання: Петро Шелест і шістдесятники*, пер. Є. Гулевич, Україна Модерна, 11.02.2020, www.uamoderna.com/md/bellezza-sistdesiatnyky, [28.10.2022]. Pod tym odnośnikiem znajduje się ukraińskie tłumaczenie fragmentu książki: S. A. Bellezza, *The Shore of Expectations: A Study on the Culture of the Ukrainian Shistdesiatnyky*, Toronto 2019.

li.⁴⁰ Naciskał na zwiększenie uprawnień władz republikańskich w zakresie zarządzania ponadplanową produkcją. Jak argumentował, mogłoby to zniwelować część problemów amortyzacji i eksploatacji w zakładach przemysłowych.⁴¹ Protestował przeciwko wyłączeniu poszczególnych przedsiębiorstw spod kontroli ukraińskich resortów gospodarczych i przekazywaniu ich pod ogólnozwiązkowy nadzór, a także przeciwko zmniejszaniu liczby resortów republikańskiego szczebla.⁴² O tym, że Szelest poszukiwał sposobów na zwiększenie efektywności gospodarczej republiki i pokonanie barier biurokratycznych, dobitnie świadczy kwestia, którą podniósł w piśmie do KC KPZR w sierpniu 1965 roku. Zaproponował wówczas rozważenie możliwości ustanowienia prawnych i instytucjonalnych ram, w których Ukraińska SRR mogłaby prowadzić zagraniczną wymianę handlową bez pośrednictwa Moskwy. Argumentował, że Ukraina jako odrębny członek ONZ mogłaby okazać się akceptowalnym partnerem dla krajów, które z politycznych przyczyn nie nawiązują współpracy z ZSRR jako takim.⁴³ Upominanie się o należne Ukrainie benefity gospodarcze w duchu przywiedzionych wyżej przykładów cechowało cały okres jego rządów.

Jeśli przyimek „na” w odniesieniu do Ukrainy symbolizowałby polityka w typie kolonialnego namiestnika, który ślepo realizuje politykę imperium, to Szelest bez wątpienia nie wypełniał tego kryterium. Zdecydowanie więcej słuszności leży w określeniu go jako radzieckiego polityka Ukrainy, który szczerze wierzył w federacyjną strukturę ZSRR i równoprawność jej podmiotów. Jurij Szapował widzi w postawie Szelesta odzwierciedlenie swego rodzaju podwójnej lojalności „ogólnoradzieckiej” i „republikańskiej”, które prowadziło do „manewrowania między dwoma politycznymi dyskursami — centralizatorskim i antycentralizatorskim.”⁴⁴ We właściwej dla okresu breżniewowskiego atmosferze narastania rosyjskich tendencji szowinistycznych był to jednak wystarczający powód do podejrzliwości i politycznego ostracyzmu.⁴⁵ Stani-

⁴⁰ Лист до ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР щодо розвитку народного господарства України на 1966-1970 р., [w:] П. Шелест, „Справжній суд історії ще попереду”... , s. 466-470.

⁴¹ Лист до ЦК КПРС про розширення прав республіки використовувати продукцію для місцевих потреб, яка випускається поза понад/ план, [w:] Ibidem, s. 457-459.

⁴² Лист до ЦК КПРС щодо недоцільності реорганізації Міністерства сільського господарства України; Лист до ЦК КПРС щодо недоцільності ліквідації Міністерства енергетики та електрифікації УСРС; Лист до ЦК КПРС щодо недоцільності ліквідації Міністерства геології УРСР, [w:] ibidem, s. 460-462, 542-544, 575-577.

⁴³ Лист до ЦК КПРС щодо міжнародної торгівлі України, [w:] ibidem, s. 470-471.

⁴⁴ Ю. І. Шаповал, *Петро Шелест у контексті...* , s. 138.

⁴⁵ Konrad Świder stoi na stanowisku, że „tożsamość radziecka w ogóle była jakby syntezą dwóch lojalności — względem centrum lub macierzystej peryferii (republiki związkowej czy regionu), a zatem odtwarzała klasyczną imperialną formułę tożsamościową”. (K. Świder, *Ewo-*

sław Kulczyckij zwrócił uwagę, że przygany o obecność języka ukraińskiego w przestrzeni publicznej republiki, tj. w nazwach ulic, na witrynach sklepowych (sic!) pojawiały się na roboczych posiedzeniach Biura Politycznego KC KPZR w roli dyżurnego wytyku wobec Szełesta (i pośrednio Pidhornego) — bez szczególnego związku z głównymi omawianymi tematami.⁴⁶

Odsunięcie Szełesta od władzy w Ukrainie i wpływu na politykę ogólnozwiązkową było najprawdopodobniej wynikiem niespiesznie, ale konsekwentnie stosowanej przez Breżniewa strategii niwelowania politycznej konkurencji. Generalny sekretarz wyciągnął poważną lekcję ze spisku najbliższych współpracowników Chruszczowa przeciwko niemu i zachowywał w tej kwestii ogromną czujność. Breżniew mógł się obawiać nie tyle samego Szełesta (który nigdy nie zdradzał wzrostu politycznych ambicji i nie traktował Ukrainy jako etapu na drodze do kariery w Moskwie), ale na przykład tego, że wesprze on Mykołę Pidhornego.⁴⁷ Jakikolwiek sojusz w łonie Biura Politycznego KC KPZR przekreśliłby realizowaną pod zwierzchnictwem Breżniewa zasadę kolektywnego kierownictwa.

Komunista kozackiego rodu i jego spuścizna

Z punktu widzenia historyków zajmujących się badaniem Związku Radzieckiego w II poł. XX wieku Petro Szelest jest postacią wyjątkowo interesującą. Wynika to ze spuścizny, którą po sobie zostawił, a na którą składają się wielokrotnie cytowane wyżej wspomnienia i kilka publikacji książkowych.⁴⁸ Opra-

lucja elity władzy w Związku Radzieckim i Rosji, Warszawa 2013, s. 64). W tym sensie problemy Szełesta z Biurem Politycznym KC KPZR można interpretować jako zderzenie lojalności peryferyjnego typu z hegemonistycznymi tendencjami centrum.

⁴⁶ С. Кульчицький, *op. cit.*, s. 240.

⁴⁷ В. Л. Савельев, *op. cit.*, s. 104-105.

⁴⁸ Petro Szelest napisał swoje wspomnienia na podstawie dziennika. Pod koniec lat 70. osobiście zakopał dziennik na działce z obawy przed przejęciem go przez KGB i trzymał tam do śmierci Breżniewa. W okresie pierestrojki zainteresowanie dziennikiem Szełesta (w szczególności zawartym w nich opisem epoki Breżniewa) wykazał Michaił Gorbaczow. Autor miał mu przekazać kopię z adnotacją: „Szanowny Michaił Siergiejewicz! Zgodnie z Waszą prośbą przekazuję to i tamto. Proszę przeczytać. Panu też się to przyda”. (П. Шелест, *„Справжній суд історії ще попереду”*, s. 424). Pierwsze wydanie wspomnień zostało opublikowane w języku rosyjskim jeszcze za życia autora — П.Е. Шелест, *„Да не судимы будете”: Дневниковые записи, воспоминания члена Политбюро ЦК КПСС*, сост. В. К. Егоров, Г. А. Юдинкова, Москва, 1992. To wydanie funkcjonuje w opisach bibliograficznych i literaturze także z datą wydania w 1994 lub 1995 roku. Dzieje się tak z powodu sprzecznych informacji ukazanych na stronie redakcyjnej. Ukraiński przekład wspomnień Petro Szełesta (z którego w tym artykule korzystam) pojawił się w 2004 roku w obszernym opracowaniu źródłowym, w którym poza treścią wspomnień zamieszczono szereg dokumentów, listów,

cowaniem wspomnień Szelest zajął się po przejściu na polityczną emeryturę i wykorzystał do tego pisany przez dziesięciolecia dziennik. Jest to niezwykle cenny materiał, pomocny w opracowaniu portretów biograficznych pierwszoplanowych aktorów ówczesnej sceny politycznej ZSRR najwyższego szczebla. Wyłaniające się z tego materiału postaci są ukazane w „pełni człowieczeństwa” — z przeróżnymi słabościami, w konstelacjach intryg i zależności, w których się znalazły. Praca z tym źródłem pozwala na szersze zastosowanie perspektywy psychologicznej w opisie sposobu widzenia świata właściwego przedstawicielom radzieckich elit politycznych II poł. XX wieku, a także ustalenie wielu detali i wszechstronne oddanie klimatu epoki. 8 lipca 1963 roku, w trakcie wizyty Chruszczowa w Kijowie, Szelest zanotował:

Z Moskwy zadzwonił Breżniew, ewidentnie pro forma. Interesował się kwestią ziarna w republice, chociaż żadnego związku z tą sprawą nie miał. Potem poprosił o zorientowanie się w możliwościach przekazania fabryki „Kijewpribor” konstruktorowi Korolowowi. Ale to nie były jego najważniejsze pytania. Breżniew dosyć szczegółowo mnie wypytywał w jakim nastroju jest Nikita Siergiejewicz, co on mówi o nim, jakie rozmowy prowadzi z Pichornym?⁴⁹

Pod datą 5 października 1969 roku znajdujemy natomiast nieocenzurowaną charakterystykę relacji radziecko-polskich:

Idą rozmowy z Polakami w sprawach gospodarczych — rozmowy wcale niełatwe. Nie możemy zadowolić potrzeb i żądań Polaków, w szczególności w kwestii dostaw ziarna. Gomułka wyraża się dość ostro, gorączkuje się. Oświadczył: „a co, może mi nakazecie zwrócić się o pomoc do Zachodu?”. W ogóle po tych „przyjacielskich i konstruktywnych” rozmowach zostają ciężkie i przygnębiające wrażenia. Od nas, nasi „przyjaciele” — kraje socjalistyczne często wymagają niemożliwego, a my im niestety ustępujemy

wywiadów Szelesta i Szelestowi poświęconych pod redakcją Jurija Szapowała (To wydanie funkcjonuje w opisach bibliograficznych i literaturze także z datą wydania w 2003, również z powodu sprzecznych informacji na stronie tytułowej i redakcyjnej). Drugie wydanie ukraińskiego przekładu pojawiło się w roku 2011: Zob. *Петро Шелест: „Справжній суд історії ще попереду”. Спогади. Щоденники* Документи. Матеріали, ред. та вступ Ю. Шаповал, Київ 2011. Ponadto, w ostatnim czasie ukazały się dwie biografie Petro Szelesta: Ю. Шаповал, *Партійний „націоналіст”: ...*; О. Бажан, *Петро Шелест: „Вірю в розквіт моєї рідної України...”*, Київ 2021. Poza wspomnieniami pod nazwiskiem Szelesta zostały opublikowane następujące książki: *Історичне покликання молоді*, Київ 1967; *Комуніст. — активний борець партії*, Київ 1969; *Україно наша Радянська*. Київ 1970; *Ідеї Леніна перемагають*, Київ 1971.

⁴⁹ П. Шелест, *„Справжній суд історії ще попереду”...*, s. 156. Siergiej Korolow (1907-1966) — ukraiński, radziecki inżynier, konstruktor pocisków balistycznych, rakiet międzykontynentalnych i statków kosmicznych. Czołowa postać radzieckiego programu kosmicznego i ojciec jego największych sukcesów, w szczególności wyniesienia pierwszego sztucznego satelity na orbitę okołoziemską i lotu człowieka w kosmos.

szkodząc własnej gospodarce i interesom własnego narodu i wszystko to zaślaniamy międzynarodowym obowiązkiem.⁵⁰

Obok wspomnień, najbardziej rozpoznawalnym i interesującym elementem spuścizny Petro Szelesta jest wspomniana wyżej, wydana w języku ukraińskim książka pt. *Ukrajino nasza Radianska*. Nawet jeśli, jak sugeruje Serhy Yekelchuk, została ona w istocie napisana „przez innego autora i starannie zredagowana przez Komitet Centralny KPU”⁵¹, to pozostaje sygnowaną nazwiskiem I sekretarza i wydaną za czasów jego urzędowania wizją miejsca Ukrainy w ZSRR i jako taka stanowi frapujący materiał do badań ukraińoznawczych. Czerpanie z tej pracy w warunkach rosyjskiej inwazji na Ukrainę, której towarzyszy szereg działań propagandowych dezawuuje jej słabe i pozbawione logiki argumenty. Praca Szelesta — ideowego stalinisty pokazuje, że Ukraina radziecka nie tylko nie została sztucznie stworzona przez Lenina⁵², ale była realnym tworem politycznym, w ramach którego kształtowała się odrębna nie-rosyjska tożsamość.

Książkę *Ukrajino nasza Radianska* można wyraźnie podzielić na dwie części, które poprzedza — napisany w skostniałym języku propagandy — wstęp. Rutyniarski styl tego fragmentu czyni z niego sztampową apoteozę Lenina. Biorąc pod uwagę procesy społeczne zachodzące w epoce Breżniewa: uodpornianie się opinii publicznej na treści agitacyjne, zmierzchność wartości kolektywistycznych, rozwój praktyk konsumpcyjnych i indywidualizmu, można śmiało stwierdzić, że nie miał on wielkiej wartości opiniotwórczej.

⁵⁰ *Ibidem*, s. 313.

⁵¹ S. Yekelchuk, op. cit., s. 231. Na poparcie swojej tezy Yekelchuk przywołuje (bez odsyłacza źródłowego) zapiski z dziennika, w których Szelest zanotował, że „przejrzał materiały do książki”. O ile szersze przywołanie tego cytatu nie pozwoliłoby na jednoznaczne wysunięcie wniosku o *ghostwritingu*, o tyle pewne światło w tym kierunku rzucają wypowiedzi najbliższych autora — Witalija Szelesta (syna) i Petro Szelesta (wnuka): „Ojciec pisał te książki z otwartą duszą. — Sam ją pisał? — Tak. Zrozumiałe, że nie siedział w bibliotekach, jak normalnie robi zwykły autor. Miał mnóstwo materiału fotograficznego i statystycznego — wszystko to mu przynosili. Pisał książkę dwa lata”. (*Интерв’ю Віталія Шелеста, op. cit.*, s. 751); „Co Pan myśli o autorstwie książki «Ukrajino nasza radziecka»? Szelest ją pisał? — Wiem, że ją czytał. Ale kiedy miałby czas siedzieć i ją pisać?” (*Интерв’ю Петра Шелеста — могодишого, [w:] ibidem*, s. 743). Por. П. Шелест, „Справжній суд історії ще поперед”..., s. 312.

⁵² O tym, że Lenin stworzył Ukrainę, odrywając od Rosji jej historyczne ziemie, mówił Władimir Putin w przemówieniu wygłoszonym 21.02.2022 roku, tj. na trzy dni przed atakiem Rosji na Ukrainę. Nie przeszkadza to rosyjskim okupantom przywracać pomniki Lenina na zajętych terytoriach. Zob. Путин: современная Украина целиком и полностью была создана коммунистической Россией, Tass.ru, 21.02.2022, www.tass.ru/politika/13791307, [31.10.2022]; В Новой Каховке оккупанты установили памятник Ленину, Слово і діло. Аналітичний портал, 30.04.2022, <https://ru.slovovidilo.ua/2022/04/30/novost/bezopasnost/novoj-kahovke-okkupanty-ustanovili-pamyatnik-leninu>, [31.10.2022].

Część pierwsza dotyczy Ukrainy jako całości terytorialnej, ma historyczny charakter i to na niej skupili się późniejsi krytycy. Na część drugą składają się kilkunastokrotnie, popularnonaukowe opisy poszczególnych obwodów ukraińskiej SRR upowszechniające wiedzę o Ukrainie i jej osiągnięciach (nie tylko popaździernikowych) typu:

Na Czernihowszczyźnie urodził się narodnik i znany wynalazca M. I. Kibalczicz, który będąc w więzieniu w 1881 roku opracował projekt pierwszego na świecie samolotu z silnikiem odrzutowym.⁵³

Najważniejsze dla odtworzenia Szełestowskiej wizji Ukrainy są treści zawarte w części pierwszej. Autor zaznajamia czytelnika z historią Ukrainy od czasów Rusi Kijowskiej do jemu współczesnych. Pisząc o dziejach najdawniejszych, zachowuje powszechnie stosowaną w ZSRR hierarchię etniczną ludów słowiańskich:

Stopniowo z jednej narodowości staroruskiej wykształciły się trzy bratnie słowiańskie narodowości — rosyjska, ukraińska i białoruska.⁵⁴

W późniejszych fragmentach zdarzają się odstępstwa od tej reguły, chociaż rosyjsko-ukraińskie braterstwo, odwieczna współpraca i obopólne płynące z tego korzyści nie są zanegowane w żadnym miejscu. Sporo miejsca poświęcił autor opisowi fenomenowi kozactwa, który jest przepełniony dumą i w którym podkreśla się nie tylko sukcesy zbrojne, ale i prodemokratyczną organizację stosunków społecznych i wysoki poziom oświaty. Ugoda perejaśławska przedstawiona jest w duchu „Też na 300-setną rocznicę zjednoczenia Ukrainy z Rosją 1654-1954”, a wspólnota interesów kozaków zaporoskich i dońskich kilkakrotnie podkreślona. Bohaterem bitwy pod Połtawą jest Semen Palij, to zdrada Mazepy doprowadziła do tego, że:

Piotr I rzuciwszy niesprawiedliwe i obraźliwe oskarżenie całemu ukraińskiemu narodowi — „zdrajcy”, „mazepińcy”, wydał nakaz o zrujnowaniu Siczy.⁵⁵

⁵³ П. Шелест, *Україно наша...*, s. 124. Nikołaj Kibalczicz (1853–1881) — członek Narodnej Woli, współorganizator zamachu na cara Aleksandra II. Skazany na śmierć i powieszony wraz z m.in. Andriejem Żelabowym i Sofiją Pierowską w publicznej egzekucji na Placu Siemionowskim w Sankt-Petersburgu.

⁵⁴ *Ibidem*, s. 19.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 29. Semen Palij (Palej) (ok. 1640–1710) — wojskowy i polityczny działacz Hetmanatu, pułkownik. Przywódca powstania na Prawobrzeżu w l. 1702–1704. Z obawy przed rozlaniem się powstania na Lewobrzeże i mogącymi z tego wyniknąć konsekwencjami politycznymi i społecznymi hetman Iwan Mazepa uwięził Palija w Baturynie, a następnie przekazał Moskwie. Piotr I zesłał Palija do Tobolska, skąd zwolniono go po przejściu Mazepy na stronę Szwedów.

Piszząc o ostatecznej likwidacji autonomii kozackiej w 1775 roku autor poddaje krytykę politykę ucisku klasowego, ale i narodowego prowadzoną przez carat:

Zrujnowanie Sicz Zaporoskiej było dowodem lekceważenia przez carat woli ludu, wzmocnienia pańszczyzny i ucisku narodowego na Ukrainie. Naród ukraiński przeklął carycę i wielkich właścicieli ziemskich. W pieśniach śpiewano: „Katarzyno, wroga babo, coś ty narobiła: kraj wesoły, step szeroki, wzięła i zniszczyła”.⁵⁶

Ekspluatując wątek kozactwa, autor podkreśla, że Sicz Zaporoska odegrała istotną rolę w ukraińskiej walce o wyzwolenie narodowe i dlatego jej obraz ulega zniekształceniom w polskiej i rosyjskiej-burżuazyjnej historiografii. Jednak zaraz obok zaznacza, że od fałszowania obrazu Sicz Zaporoskiej w historii Ukrainy nie są wolni także ukraińscy nacjonałiści burżuazyjni.⁵⁷ Ubolewa, że kozactwo zaporoskie jest ciągle niewystarczająco ukazane w sztuce.

W dalszych fragmentach Szełest bardzo negatywnie ocenia praktyki dyskryminacyjne, jakie Imperium Rosyjskie stosowało wobec narodów nie rosyjskich:

Carat prowadził okrutną, mocarstwową, szowinistyczną politykę ucisku narodów nierosyjskich, pogardy do nich. Pozbawiał naród ukraiński prawa do narodowej kultury, prasy, literatury, języka. Jeszcze w 1863 roku, na podstawie cyrkularza ministra spraw wewnętrznych Wałujewa zabroniono druku ukraińskich podręczników i literatury popularno-naukowej. Ten dokument cynicznie dowodził, że języka ukraińskiego nie było, nie ma i nie może być.⁵⁸

⁵⁶ *Ibidem*, s. 30.

⁵⁷ *Ibidem*, s. 21-22.

⁵⁸ *Ibidem*, s. 41. Ten fragment jest szczególnie ważki wobec aktualnych ówczesznie tendencji rusocentrycznych. Objawiały się one m.in. w prasowej romantycznej idealizacji carskich generałów dokonujących podboju kolonialnego Azji Środkowej takich jak np. Michaił Skobielew, który tłumiał również powstanie styczniowe. Ponadto w 1971 roku wydana została broszura Leonida Erszowa i Aleksandra Chwatowa pt. *List'ja i korni*, w której autorzy nazywają rewolucję 1917 roku „wielką rosyjską rewolucją narodową”. Jeszcze wcześniej, w 1969 roku Michaił Łobanow opublikował w miesięczniku „Mołodaja gwardia” artykuł pt. „Wiecznost' krasoty”, w którym wojna 1812 roku postrzegana jest jako okres „pokoju klasowego i harmonii narodowej”, a przyczyn zwycięstwa pod Borodino upatruje się w odrzuceniu sztucznie narzucanych idei Wielkiej Rewolucji Francuskiej i powrocie do rosyjskich wartości (ros. ценности русской жизни). (А. Яковлев, Против антиисторизма, „Литературная газета”, 1972, nr 15, s. 4-5; zob. też R. Szporluk, *History and Russian Ethnocentrism*, [w:] *Ethnic Russia in the USSR, The Dilemma of Dominance*, ed. E. Allworth, New York 1980, s. 48-49; F. C. Barghoorn, *Four Faces of Soviet Russian Ethnocentrism*, *ibidem*, s. 58-59).

Ta dość odważna wymowa zostaje niemal natychmiast zbalansowana poprzez paralelną krytykę „konkurencyjnego” prądu ideologicznego:

Razem z mocarstwowym szowinizmem aktywizował się też ukraiński burżuazyjny nacjonalizm, u podstaw którego leżała teoria [...] „przeciwieństwa” Ukrainy i Rosji, negowanie walki klasowej i przewodniego, decydującego znaczenia międzynarodowego ruchu proletariackiego w rozwoju jakiegokolwiek społeczeństwa i każdego oddzielnego narodu.⁵⁹

Zwycięstwo rewolucji październikowej jest w książce przedstawione zgodnie z paradygmatem historiografii marksistowsko-leninowskiej: jako wynikający z logiki dziejów ostatni ich akt. Rewolucja pozostaje centralnym punktem w historii narodów ZSRR, ale jej opisowi nie towarzyszy u Szelesta jakaś głęboka refleksja filozoficzna.⁶⁰ Przebieg wojny domowej na terytorium Ukrainy jest ukazany pobieżnie i bez odniesienia do wysiłków podejmowanych przez ukraiński ruch narodowowyzwoleńczy w imperium Habsburgów.

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ Brak głębszej refleksji nad rewolucją październikową i jej konsekwencjami uderza również podczas lektury wspomnień Szelesta. Znajdujemy w nich kilka bardzo ciekawych opisów rzeczywistości z okresu zaraz po 1917 roku dotyczących m.in.: mityngów partyjnych na wsi, grabieży majątków lub wstępowania do Komsomołu w kontekście konfliktu pokoleń. Przywołując te wydarzenia z dzieciństwa czy wczesnej młodości, Szelest nie przypisuje sobie wrodzonej świadomości klasowej, z rozbrajającą szczerością przyznaje jak wiele kwestii ideowych pozostawało dla niego zagmatwanych: „Oczywiście, wiele z tego było dla nas niezrozumiałe, ale żyć nam było ciekawie. Prowadziliśmy rozmowy o światowej rewolucji (...) chociaż sam świat był dla nas dość dalekim i ograniczonym pojęciem. Sprzeczaaliśmy się o komunizm. Co to takiego i jak to budować? Czy można zbudować go w jednym kraju, czy to zjawisko o światowym znaczeniu? Przy czym często rozmawialiśmy o «światowym komunizmie» nie mając o nim najmniejszego wyobrażenia. Mówili nam, że komunizm — to jest wtedy kiedy wszystko będzie wspólne, kiedy będziemy żyć w komunie, nie będzie burżujów, bogatych i biednych, i wszyscy będą równi. Nie będzie państwa, armii. Wszystko to było dla nas odległą mrzonką i poruszaliśmy się w tym jak we mgle”. (П. Шелест, „Справжній суд історії ще noneпеды”..., s. 46). Szelest nie uzupełnił tego typu zapisków o późniejsze refleksje. Nie rozważał swojej drogi życiowej i kariery politycznej *ex post*, nie zadawał pytań o to, czy mogły potoczyć się inaczej. Komunistyczną orientację światopoglądową traktował jako daną. W jego wspomnieniach nie ma podsumowania dotyczącego roli rewolucji październikowej w historii powszechnej, nie ma też refleksji nad poszczególnymi etapami rozwoju ZSRR i jego zaangażowaniem w świecie. Na marginesie można dodać, że życiorys Szelesta i biografie wielu innych wysoko postawionych radzieckich polityków, którzy mniej więcej w tym samym czasie byli członkami Biura Politycznego KC KPZR, zawierają kilka analogicznych składowych: chłopskie lub robotnicze pochodzenie, zaangażowanie w Komsomole, wykształcenie techniczne, obejmowanie partyjnych lub radzieckich stanowisk (często „zwolnionych” w procesie represji stalinowskich), w czasie II wojny światowej doświadczenie frontowe lub praca na rzecz armii, dalsza kariera partyjna. Było to zdecydowanie pokolenie komunistów-praktyków.

Centralna Rada jest definiowana jako „centrum burżuazyjno-nacjonalistyczne”, na którego czele stoją „zapiekli nacjonaści”.⁶¹

Po ustabilizowaniu się władzy bolszewików i utworzeniu Związku Radzieckiego w opisie Szełesta dominuje typowa dla radzieckiej nowomowy wyliczanka sukcesów industrializacji. Rudymentarna dla ukraińskiego rozliczenia z przeszłością kwestia Wielkiego Głodu jest jednocześnie napomknięta i zbanalizowana:

Lata pierwszej pięciolatki w życiu Kraju Rad, w budowie socjalizmu były latami heroicznymi i zwycięskimi. Jednocześnie okazały się też latami ciężkimi. Szczególnie ciężka była sytuacja z produkcją żywności w 1933 roku. Ale i te trudności zostały pokonane⁶².

Więcej miejsca poświęca Szełest krytyce represji stalinowskich, zaznaczając, że nie może ona przysłonić bezdyskusyjnych osiągnięć tamtego okresu:

Na tle takich sukcesów i osiągnięć ludu, partii komunistycznej szczególnie przykrym i trudnym w życiu naszego kraju był rok 1937, kiedy szczególnie dały się we znaki bezpodstawne represje związane z kultem osoby Stalina. Wielu doświadczonych działaczy partyjnych, radzieckich, wojskowych i przedstawicieli innych kadr zostało oskarżonych i poddanych represjom. Wielką winę za to ponosi Stalin. Tego nie można zapomnieć. Partia zrobiła wszystko, aby ta obca duchowi marksizmu-leninizmu samowola nie mogła się więcej powtórzyć. Nieocenioną rolę odegrały w tej kwestii XX i XXII Zjazd KPZR.⁶³

Jednak nie powinniśmy zapominać albo umniejszać tego co jest dla nas najważniejsze, decydujące — naszych światowych, historycznych zwycięstw pierwszej pięciolatki, je trzeba stawiać wyżej od wszystkiego, z nich trzeba być dumnym, wysoko cenić i wychwalać.⁶⁴

Specyficzną cechą Szełestowskiego opisu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej jest podkreślanie wkładu Ukraińców w zwycięstwo nad faszyzmem⁶⁵. Zna-

⁶¹ *Ibidem*, s. 48.

⁶² *Ibidem*, s. 61. Nieco szerzej do kwestii Wielkiego Głodu odniósł się Szełest we wspomnieniach: „W tym czasie — w latach 1932–1942 na Ukrainie był straszny głód. Na wsi ludzie umierali z głodu całymi rodzinami, wymierały nawet całe wsie. W wielu miejscach był nawet kanibalizm — to była tragedia. Ale kiedyś się dowiemy, ile ludzi zmarło w tych latach śmiercią głodową. To była po prostu zbrodnia naszego rządu, o której wstydliwie się milczy”. (II. Шелест, „Справжній суд історії ще nonperedy”..., s. 65). W historiografii ukraińskiej przewija się wątek, jakoby w 1969 roku Szełest pod naciskiem komunistów kanadyjskich wydał ustne zlecenie, aby wspomnieć o głodzie w artykule poświęconym rozwojowi gospodarstwu ukraińskiej SRR w anglojęzycznej propagandowej gazecie *News from Ukraine*, co i tak ostatecznie nie nastąpiło (О. Гриценко, *op. cit.*, s. 936).

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Ibidem*, s. 61-62.

⁶⁵ *Ibidem*, 73.

mienne natomiast, że nie ma u niego żadnego odwołania do przyłączenia tzw. Ukrainy Zachodniej we wrześniu 1939 roku, które w największym stopniu przesądziło o kształcie powojennych granic Ukrainy. Po 1945 roku, podobnie jak po wojnie domowej z lat 1918–1920, historia znowu niejako „zwalnia” i jest opisywana przez pryzmat ukraińskiego udziału w sukcesach, jakie ZSRR odnosił w różnych dziedzinach życia gospodarczo-kulturalnego i rozwoju nauki.

Szefem Instytutu Cybernetyki Akademii Nauk Ukrainy jest ukraiński uczony, akademik W. M. Głuszkow [...] Instytut pozostaje jednym z przodujących ośrodków współczesnej nauki nie tylko w naszym kraju, ale i za granicą.⁶⁶

Oczywiste, że pracując nad omawianą książką pod koniec lat 60., Szełest nie stawiał w niej pytania o niepodległość Ukrainy. Kiedy na przełomie lat 80. i 90. pierestrojka dryfowała już w kierunku rozpadu, pozycjonował się raczej wśród zwolenników Gorbaczowa i jego idei odnowienia radzieckiej federacji. 1 grudnia 1991 w dniu referendum w sprawie niepodległości Ukrainy Szełest spotkał się w Moskwie ze Zbigniewem Brzezińskim. Na pytanie o emocje związane z przyjęciem Aktu Niepodległości Ukrainy odpowiedział:

Nie wiem, czy mam się cieszyć, że mój kraj stał się niepodległy, czy smuć, że przestał istnieć inny mój kraj, ten, któremu służyłem całe życie.⁶⁷

Wyłaniająca się z książki Petra Szełesta wizja Ukrainy jest wyraźnie osadzona w przeszłości. W tym kontekście wpisuje się ona w oficjalny trend retoryki radzieckiej okresu późnego socjalizmu, w którym uwaga obywatela kierowana była na osiągnięte już dokonania. Analizując Szełestowską interpretację głównych problemów dziejów Ukrainy, trudno dopatrzeć się w niej antyrosyjskich treści, zaś horyzont emancypacji narodu ukraińskiego jest wyraźnie określony poprzez — dokonane pod wodzą bolszewików — wyzolenie klasowe. Niewątpliwie jednak Szełest koncentruje się na podkreśleniu miejscowego wkładu we współczesną kondycję USRR. Stara się dowieść, że Ukraina miała tradycje walki narodowowyzwoleńczej, rozwiniętą gospodarkę i bogatą kulturę na długo przed październikiem 1917 roku. Książka *Ukrajino nasza Radianska* miała potencjał, aby inspirować nieakademickiego czytelnika do dalszych poszukiwań na temat historii narodowej.

W świetle dekomunizacji Ukrainy po 2014 roku i tym bardziej w obliczu rosyjskiej agresji wiele z sygnowanych nazwiskiem Szełesta treści pozostanie dla Ukraińców nie do przyjęcia. Przede wszystkim nie da się utrzymać tezy

⁶⁶ *Ibidem*, s. 83. Wiktor Głuszkow (1923–1982) — ukraiński, radziecki uczony. Matematyk, cybernetyk. Zajmował się zarówno teorią cybernetyki, jak i zastosowaniami techniki obliczeniowej.

⁶⁷ *Интерв'ю Віталія Шелеста, оп. cit.*, s. 753-754. Szerzej patrz: Ю. Шаповал, *Партійний „націоналіст”...*, s. 186-188.

o rosyjsko-ukraińskim braterstwie, której Szelest hołdował.⁶⁸ Ponadto współczesny ukraiński dyskurs narodowy bardzo mocno otwiera się na Tatarów. W optyce postmajdanowej są oni równoprawnymi członkami ukraińskiego narodu politycznego i dzielą z Ukraińcami wspólny los ofiar rosyjskiego imperializmu. Wydarzenia z historii tatarskiego Krymu, nie tylko deportacja w 1944 roku, ale np. powołanie Krymskiej Republiki Ludowej w l. 1917–1918, są traktowane jako składowa część historii Ukrainy. Szelest tymczasem postrzegał Tatarów jako odwiecznych wrogów Słowian i sprzeciwiał się ich powrotowi na Krym.⁶⁹ Jeszcze przed wojną ocena I sekretarza KC KPU we współczesnych ukraińskich podręcznikach do historii była raczej zdystansowana⁷⁰. W 2017 roku ulicę Petra Szelesta w Kijowie przemianowano na Mykoły Płachotniuka — ukraińskiego dysydenta. Można założyć, że po wojnie procesy dekomunizacji w Ukrainie tylko przyspieszą.

Jednocześnie jednak biografia i częściowo spuścizna I sekretarza KC KPU dowodzą słuszności tezy Juirija Slezkina o narodotwórczym potencjale ZSRR.⁷¹ Pokazują, że mimo szeregu zarówno jawnych jak i kamuflowanych zabiegów rusyfikatorskich, w Ukrainie kształtowała się idea szeroko pojętej odrębności, także tożsamościowej. I chociaż w przypadku Szelesta oraz milionów jego współobywateli nie przekraczała ona fundamentów radzieckiego światopoglądu, to i tak w grudniu 1991 roku stała się podstawą konsensusu niepodległościowego. W spektrum postaw rządców republik związkowych, gdzie na jednym biegunie będą bezwzględni namiestnicy, a na drugim patrioci radzieckiej republiki, Szelest będzie mimo wszystkich zastrzeżeń bliżej tego drugiego bieguna, choć nie osiągnął tyle dla Ukraińskiej SRR, co Käbin dla Estońskiej SRR. Wydaje się, że pozostawienie postaci Szelesta wraz z krytyczną analizą jego dorobku w obrębie ukraińskiego dyskursu narodowego pozwala ujrzeć epokę radziecką w znacznie bardziej wielowymiarowej perspektywie. Takiej, w której władze Ukrainy znajdowały przestrzeń na sprawstwo i dumę.

⁶⁸ П. Шелест, *Україно наша...*, s. 8.

⁶⁹ Лист першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста в УК КПРС про недоцільність повернення Татар в Крим, [w:] *Національні відносини в Україні у ст. Збірник документів і матеріалів*, упор. М. І. Панчук та др., Київ 1994, s. 345-347; por. M. Studenna-Skrukwa, *What history? What homeland? The nationalization of history in the school education before breakthroughs in 2014-2015 and after*, [in:] *The Politics of Memory in Poland and Ukraine. From Reconciliation to Deconciliation*, ed. by T. Stryjek, J. Konieczna-Sałamatin, London — New York 2021, s. 94-95.

⁷⁰ Zob. M. Studenna-Skrukwa, *Between Socialist Homeland and Totalitarian Dictatorship. The Image of post-World War II Period in Ukrainian Historical Discourse*, „Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej”, 2022, (w druku).

⁷¹ Y. Slezkine, *The USSR as a Communal Apartment, or How a Socialist State Promoted Ethnic Particularism*, „Slavic Review”, 1994, vol. 54, no. 2, s. 414-452.

Marta Studenna-Skrukwa

Soviet, but not Russian — Petro Shelest’s Vision of Ukraine

Abstract

The article “Soviet, but not Russian — Petro Shelest’s vision of Ukraine” was devoted to the figure of First Secretary of the Central Committee of the Communist Party of Ukraine from 1963 to 1972 and to the critical analysis of his publication legacy. The article assumes that the rule of any republican Soviet leader can be characterised by comparing him with other leaders of his time. A positive point of reference could be the attitude of Johannes Käbin, the First Secretary of the Communist Party of Estonia from 1950–1978 and the Chairman of the Supreme Council of the Estonian Soviet Socialist Republic, who followed a long-standing policy of manoeuvring between submission to Moscow and looking after the interests of Tallin. A negative example, in turn, is the way in which Lazar Kaganovich (1925–1928, 1947) and Stanislav Kosior (1928–1934), First Secretaries of the Communist Party of Ukraine (Bolsheviks), administered the country. They put into practice a criminal Stalinist policy of constructing a totalitarian regime with total disregard for the welfare of the republic they governed. A fundamental question, around which the content of this article focuses, concerns the place Petro Shelest would take on the axis of attitudes and the place occupied by Ukraine in the vision of the Soviet state signed with his name.

Keywords: Petro Shelest, history of Ukraine, Ukrainian Soviet Socialist Republic, Soviet Union, national identity.